

УДК 1:159.923.2(091)(477)-051[Сковорода+Кремень]
DOI: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2\(29\)-26-36](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2(29)-26-36)

Ткаченко Лідія,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-2303-1147>

*До 300-річчя Григорія Сковороди
і 75-річчя Василя Кременя*

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І ВАСИЛЬ КРЕМЕНЬ: ЦІННІСТЬ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Анотація.

У статті розглянуто філософські концепції розвитку особистості в поглядах видатних українських мислителів – сучасного філософа Василя Кременя і філософа XVIII сторіччя Григорія Сковороди. Зазначено про історичну детермінованість появи цих концепцій, як відповіді на виклики цивілізаційних перетворень. Виокремлено спільні риси концепцій – гуманістичну основу, центрованість у розвитку особистості як підґрунті суспільного розвитку. Зроблено висновок щодо цінності філософських концепцій українських мислителів як основи для розвитку національної ідеї, що полягає в єднанні нації та подальшій розбудові незалежної України.

Ключові слова: філософська концепція розвитку особистості; Григорій Сковорода; Василь Кремень.

Україна має давні й глибокі традиції філософування. Серед великої кількості імен українських філософів і їхніх філософських розмислів ми виділимо концепції Григорія Сковороди і Василя Кременя, що містять ідеї про розвиток особистості. Попри суттєву хронологічну відстань, відмінність історичних обставин життя та діяльності цих мислителів, величезний розрив у соціальному і політичному розвитку українського суспільства, зрештою, незрівнянні особистісні характеристики філософів (наскільки це можливо порівнювати за історичними свідченнями щодо Григорія Сковороди), є дещо, що ставить їх на один щабель – філософські ідеї і відповідно узгоджена діяльність у відведений кожному з них історичний період буття української нації та ключова роль у її становленні.

Годі зазначати про актуальність їхніх міркувань – ідею розвитку особистості покладено в основу майже всіх сучасних наукових концепцій, проте ювілейні роки народження національних мислителів, творчість яких є джерелом істини, правди, волі й освіти, є слушною нагодою для осмислення в постійно змінних умовах соціальних змін, яких нині ми є свідками.

Творчість і життя Г. Сковороди були предметом уваги ще за його життя, проте осмислення почалося значно пізніше, протягом різних періодів становлення українського соціуму – достатньо згадати розвідки В. Аскоченського, Д. Багалія, Г. Гребінної, В. Горського, О. Дзевєріна, В. Ерна, М. Капуби, А. Ніженець, С. Русової, Л. Ушкалова, Д. Чижевського та ін. Характерної уваги і досліджень вчення українського мислителя XVIII ст. набули в роки незалежності України – з'являються розвідки Є. Гливи, В. Ільїна, С. Кримського, М. Поповича, О. Тулякова, В. Шевчука та ін.

Життєдіяльності й ідеям В. Кременя присвячено увагу в сучасній науково-популярній літературі у зв'язку із ювілейними датами нашого видатного сучасника – це публікації М. Войнаренка, С. Здіорука, В. Ільїна, С. Курбатова, В. Кушерця, М. Скиби, Л. Ткаченко, В. Цвиха та ін. Глибоке осмислення розпочато вченими останніми роками на сторінках наукових видань – це розвідки В. Андрущенко, О. Виговської, Н. Дічек, С. Курбатова, В. Лугового, Н. Ничкало, Л. Ткаченко, О. Топузова.

Наше дослідження присвячено аналізу філософських ідей щодо розвитку особистості з метою визначення значущості концепцій українських філософів у розвитку філософської думки

свого часу, а також у зв'язку з їхньою життєдіяльністю, що відіграла визначну роль для українського соціуму. Окреслення їхніх поглядів на розвиток людини (особистості) у порівнянні є актуальним для сфери освіти загалом і формування обдарованої особистості зокрема.

Витлумачення філософсько-освітньої концепції Григорія Сковороди (1722–1794 рр.) і спроба дати оцінку його непересічній особистості зумовлює звернутися до історичного часу його життєтворчості. Період XVII–XVIII ст. – часи вивищення національного духу, формування політичної ідеології українського суспільства, яке усвідомило й утвердило себе державотворчою нацією, – епоха українського бароко, що в культурі – філософії, літературі й мистецтві, педагогіці тощо – відбила світосприйняття, мислення, прямування українства. «Формування культури бароко, – зазначає С. Кримський, – в Україні історично пов'язане з духовним визначенням української нації і є частиною процесу опанування українцями світового досвіду на власній етнічній основі, створення національної іпостасі “історичного універсуму” (А. Тойнбі) людства» [1, с. 67]. У буремних подіях і постійних шуканнях формується ментальність українства. Ця ментальність по суті не могла не бути драматичною, навіть трагічною. «Звитяжне піднесення перших років Національно-визвольної війни після смерті Богдана Хмельницького змінюється періодом Руїни. Державне об'єднання України під владою Івана Мазепи закінчується трагедією Батурина та знищенням значної частини козацтва. Гайдамацький рух і боротьба опришків супроводжуються надмірним пролиттям крові, лютими, нечуваними стратами та тортурами людей. А на завершення цього часу Україна переживає ліквідацію гетьманства та знищення Запорозької Січі» [2, с. 128], – так коротко і всеосяжно характеризує епоху, що тривала на теренах України майже два століття С. Кримський.

У другій половині XVIII ст. – час розквіту життєвих й інтелектуальних сил Григорія Сковороди – посилюється реакційна політика царизму щодо народів Росії, яка проявляється зокрема в забороні друкувати книги та вести офіційне діловодство українською мовою [3]. Обмежується також викладання українською мовою, якій відводиться роль сільського діалекту [4]. З 1784 р. ці негативні тенденції були офіційно документально закріплені монаршим указом. Як зазначається в сучасних історіософських дослідженнях, «русифікація окраїн імперії стала важливою внутріполітичною доктриною. Вони передбачали стирання історичної пам'яті підневільних народів» [5, с. 87]. Остання третина XVIII ст. позначилася ліквідацією Гетьманату, знищенням Січі, остаточним покріпаченням селянства. Зміни відбуваються й в освітній сфері, про що зазначає В. Тригубенко: «Наступ на українську освіту вівся, так би мовити, у двох напрямках. З одного боку, ліквідовували світські школи (у 1780-х рр. були ліквідовані навіть початкові школи, що діяли при полкових козацьких канцеляріях), забороняли викладання українською мовою і друкування українських підручників (укази від 1762, 1766, 1769 рр.). З другого боку, вівся наступ на монастирі, які в означений період продовжували відігравати велику освітню роль», адже «монастирські мастки були тією матеріальною базою, яка забезпечувала можливість існування монастирських шкіл» [6, с. 99]. Висновок, який робить у власних дослідженнях Н. Яковенко, невітінний: «унітаризм ще глибше проник в усі ділянки – економіку, політику, культуру, релігію, ламаючи все, що в нього не вкладалося, і підкоряючи життя кожної людини вищій меті: примножити могутність абсолютистської, “добре керованої” держави» [7, с. 498].

На тлі цих історичних подій Григорій Сковорода, маючи різнобічні обдарування, високу й багатогранну освіченість, закономірно опинився у вищих колах тодішнього суспільства. Проте не хотів і не міг прийняти сучасну йому дійсність. Усім своїм життям, творчістю він протистояв політичній системі, що утверджувалася на теренах України. Він творить свою особисту долю, виявляючи й демонструючи неймовірну в ті часи суб'єктність, що дивує не лише його сучасників, а й нас, далеких нащадків. Кожного разу, коли він потрапляє в обставини, що могли б, здається, задовольнити багатьох на його місці, Григорій Сковорода не підкорюється загальним правилам, що не збігаються з його моральними нормами й не відповідають його цінностям, і розриває відносини з оточуючим його соціумом, виявляючи якраз ментальність козацтва – свободу волі й вчинку.

Своє життєве призначення, «місійність», Григорій Сковорода дійсно міг здійснювати, за його ж висловом, лише в ролі «лица низкаго, простаго, безпечного, уединеннаго». Усі спроби Г. Сковороди мати й офіційно висловлювати свої погляди, що йшли у протиріччя з офіційними, довели: платою за обрання «извѣстнаго состоянія» в умовах сучасного йому суспільства, за висловом В. Кременя і В. Ткаченка, є ніщо інше, як «покріпачення особи», оскільки загальний «процес покріпачення, кристалізації великого суспільства-держави відбувався шляхом закріплення особи за тими чи іншими функціями і відбувався на всіх рівнях суспільства. Важливою ланкою було покріпачення і самої правлячої еліти» [5, с. 77]. Втрата власної свободи, свободи думки, волевиявлення, або наявність подвійної моралі для Г. Сковороди означало втрату власної гідності, а отже, як бачимо, було абсолютно виключеним. Проте ментальність і самосвідомість Григорія Сковороди унеможливлювали для нього інший спосіб донести до загалу власні ідеї та погляди. Григорій Сковорода виявляється сильнішим і мудрішим за обставини. Головним для нього стає збереження «наисучаснейшей наиновейшей науки» – власного вчення – і він обирає спосіб, який для цього був єдино можливим у ті часи: мандри і просвітництво, що стали способом його життя надалі.

З 1769 р. і до своєї смерті він переходить від одного до іншого зі своїх друзів і поміж охочих дослухатися до нього поширює свої ідеї, серед яких ми акцентуємо на розмислах про розвиток особистості.

Ідеї Г. Сковороди щодо особистості та її розвитку мали за підґрунтя й акумулювали погляди видатних діячів українського бароко XVIII ст. – професорів Києво-Могилянської академії. У своїй творчості Григорій Сковорода продовжив гуманістичні освітньо-педагогічні традиції своїх наставників – Симона Тодорського, Михайла Козачинського, Георгія Кониського – основою яких було наступне: увага до людини як активного суб'єкту діяльності; визнання за людиною індивідуальності; можливість вдосконалення людини в площині моральності через добротинність; розуміння значення освітньо-педагогічної діяльності.

Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди доводить, що проблемі розвитку особистості він приділяв основну увагу. Про це йдеться у творах суто педагогічної спрямованості – у байках, притчах, листах до учня Михайла Ковалинського, а також у творах іншого характеру – поезіях, філософських діалогах і трактатах, епістолярії. Оскільки твори українського педагога відбивають повною мірою характерні особливості літературних писань доби бароко – синкретичність, а також барокову стилістику – символічність і алегоричність, тому педагогічні ідеї Г. Сковороди потрібно визначати за сукупністю його творчої спадщини.

Концепція розвитку особистості Г. Сковороди ґрунтуються на його філософських положеннях про три світи («всеобщій и мір обительный, гдѣ все рожденное обитает», «мікрокосм или человек», «мир символичный, сирѣч Библия») і дві натури («вѣчная» и «тлѣнная»). З двох натур (духовної і матеріальної), на думку мислителя, притаманних людині, він наголошує на духовній натурі, називаючи її справжньою людиною («истинный человек»). Духовно-моральна змістовність особистості для мислителя є виключно значущою («не внѣшняя наша плоть, но наша мысль – то главный наш человек» [8, с. 160], «телом мы ничто, но душею чтось-нѣчтось, да еще и великое» [9, с. 413]), тому на формування духовно-моральних якостей спрямовано більшість його повчань.

Людину Григорій Сковорода вважає унікальною, неповторною, власною мірою обдарованою від природи. Цю думку він стверджує у різних за жанрами творах, наприклад, у збірці «Сад божественных пѣсней» («Голова всяка свой имѣет смысл, // Сердцу всякому своя любовь...» [8, с. 66], у трактаті «Розговор, называемый алфавит, или букварь мира» («Один в восточной, тѣ в вечерній край // Пловут по щастье со всѣх вѣтрил» [Там само, с. 411]). Кожного індивіда він тлумачив включеним у суспільство, визначаючи за кожним його власну обдарованість («скільки должностей, стільки сродностей») і місце у суспільстві (особистість, що пізнала своє призначення «преображается во источник») [Там само, с. 154], «...в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе колодязь тієї води, яка зросить і твій дім і сусідські» [9, с. 309]). На думку

філософа, людина важлива результатами праці «древо от плодов познавается» [8, с. 109], цінити людину («человѣка») потрібно «по его житія плодам» [Там само, с. 128].

Надзвичайно важливе значення Г. С. Сковорода надавав самопізнанню («измѣрить самих себе ... собственною нашею мѣрою» [8, с. 167], «узнать себе» [Там само, с. 172]), причому не лише для визначення «сродної праці». У збірці «Басни Харьковскія», у силі басні сьомої «Орел и Сорока» пояснює причину індивідуальності – вона дана від природи: «Кто родился к тому, чтоб ...», і природним є слідувати за своїми, даними від народження здібностями, досягати й стверджувати власну індивідуальність.

Напруження інтелектуальних і моральних сил (виховання волі через обрання морального вчинку) є тим шляхом, яким має йти людина не лише в самопізнанні, пізнанні світу, а й у постійній внутрішній роботі з духовного самовиховання, зростання, тобто саморозвитку («немає нічого важливішого, ніж стати кращим»). Розвиток особистості, відповідно до ідей Г. Сковороди, має супроводжуватися постійною саморефлексією («Наглядай за душею, яке в ній зело проростає», – повчає Григорій Сковорода і нагадує про самовдосконалення, – «не барися полоть, як де недобре зійшло, все повиполюй мерщій» [9, с. 287]; нагадує в листі до учня Михайла Ковалинського: «Чи досягнув ти, нарешті, доброчесності?» [Там само, с. 293]. Необхідною умовою розвитку, на думку Григорія Сковороди, виступає свобода особистості, яку він поєднує з відповідальністю індивіда за власні вчинки.

Цінність концепції Г. Сковороди багатоманітна. Передусім вона стверджувала у свідомості особистості вищість духовних і моральних переконань над прагненням матеріального, тим самим піднімаючи людину над буденністю. Спрямовувала до досягнення дійсності через самопізнання, стверджуючи її самість, самототожність, а отже, можливість самоідентифікації і самореалізації. Забезпечуючи інтелектуальне, моральне, духовне зростання, що надає можливість для творення культурних цінностей, а отже, вивищує особистість. Розвиток особистості через самопізнання допомагає їй досягнути, в чому полягає її «сродність», призначення, а отже, досягти щастя. Інтелектуальний розвиток забезпечує свободу, а отже, і самоповагу особистості. Ці смисли сповнюють вчення Г. Сковороди гуманізмом.

Гуманістичні ідеї українського мислителя про розвиток особистості підносять людину й окреслюють шляхи досягнення самоствердження і самореалізації особистості, проте не виокремлюють її з суспільства, а засвідчують значущість кожного в соціумі. Григорію Сковороді вдалося уникнути покріпачення (в усіх смислах цього слова) і способом життя не лише довести сучасникам, що вільним бути можна й треба, а й, зберігши своє вчення, відтворити в українській філософії гуманістичні погляди як складову української ментальності.

Просвітницька діяльність Г. Сковороди була виключно затребуваною, актуальною для народу, який прагнув освіти, і про освіченість якого в доімперські часи маємо непоодинокі свідчення чужоземців [10, с. 25–26]. Переконливим свідченням безпомилковості рішення філософа є висловлювання М. Костомарова майже півстоліття потому (!), як український геній закінчив свій земний шлях: «...всякій грамотный малоросіянинъ знаетъ о немъ; имя его извѣстно очень многимъ изъ неграмотнаго народа...» [11, с. 177]. Микола Костомаров надзвичайно влучно пояснює причину такої довгої пам'яті та любові до Григорія Сковороди: «по его вліянiю на свой вѣкъ, по степени, въ какой онъ выражаетъ направление, нравственное состояніе окружающей его среды, по вмѣстимости въ немъ умственныхъ требованій и вкуса современниковъ» [Там само]. Учинки і діяльність Григорія Сковороди були обґрунтованими і справа, здійснена ним, дала омріяні українським мислителем наслідки.

Геніальність Григорія Сковороди виявилася в тому, що він продемонстрував «відмову вільного розуму від нав'язаних інституційних регламентацій, автономію інтелекту від апріорних моделей» [12, с. 25], тобто незалежність думки й дії, інтелектуальну й моральну самодостатність у несприятливих умовах об'єктивної реальності остаточного знищення української державницької національної окремішності. Український мислитель у XVIII ст. підтвердив незаперечну автентичність української ментальності й доклав зусиль до збереження її в наступних поколіннях.

Трансформації, що тривають у загальноосвітній і вищій школі з початку ХХІ ст., а також серйозні прогресивні зміни в розвитку українського соціуму останніми десятиліттями переконливо засвідчують, що в Україні в період незалежності сформовано нову парадигму освіти. Опрацюванню і прийняттю цієї парадигми сприяла низка факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних віднесемо проголошення незалежності України, демократичні засади суспільного устрою молодой держави, які зумовили переми в країні, а також швидкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечили доступ до позитивних цивілізаційних тенденцій. До суб'єктивних – розуміння українською елітою необхідності формування нової генерації українців, які усвідомлювали б завдання власного розвитку і необхідність творення незалежної української держави як умови подальшого розвитку нації, а отже, створення сучасної національної системи освіти як передумови формування самодостатнього громадянина України.

Часи ствердження незалежності України наприкінці ХХ ст. не були простими – у 1991 р. видатний американський історик українського походження О. Пріцак пише: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все ще живе в системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо до діла, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна і лінійна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої “народної маси” (із циклічним думанням) до свідомої структурної суспільності (з лінійним думанням), образно кажучи: перехід від антропології до історії» [13, с. 53]. Декілька років потому, аналізуючи суспільний стан в країні українські вчені В. Кремень і В. Ткаченко, зауважують: «Суспільство характеризується загальною соціальною невірніваженістю, розривом внутрішньосуспільних комунікацій, напруженістю відносин між широкими верствами народу і державою, між духовною елітою і масами, нескінченними конфліктами всередині політичної еліти» [5, с. 217]. Глибоко розуміючи ситуацію, що склалася, учений-філософ й державний діяч Василь Кремень доходить висновку, що потрібно віднайти те вагоме, незаперечне підґрунтя, яке дозволить об'єднати суспільство в загальному прагненні досягти історично поставлених і цивілізаційно обумовлених цілей розвою незалежної української держави. Учений усвідомлює і непросту для пострадянського суспільства проблему: у кожного громадянина потрібно сформувати розуміння того, що успіх особистісний і суспільний досягається особистими і спільними зусиллями демократичного соціуму, підґрунтям яких є особистісний потенціал власного розвитку, знань, професійних умінь і власних намагань.

Новий погляд на людину, її місце в соціумі, переосмислення особистісних і суспільних цінностей виводить на чільне місце людиноцентризм, який виступає, на думку В. Кременя, як «нова стратегія поступу суспільства, в основі якої – не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на цінності духовні, на знання, культуру, науку, без яких життя втрачає сенс і перспективу» [14, с. 9]. І формування нової людини, яка б сповідувала демократичні цінності, а з ними й цінність самої особистості, філософ покладає на освіту.

Перший міністр освіти й науки (1999–2005 рр.) об'єднаного Міністерства освіти і науки України Василь Кремень [15, с. 12] ставить завдання трансформації системи освіти молодой незалежної держави. У стислі терміни було створено, обговорено в широких колах наукової та освітянської громадськості й затверджено Указом Президента України № 347/2002 р. Національну доктрину розвитку освіти [16], у якій задекларовано розвиток галузі з метою задоволення потреб особистості, суспільства та держави. Безумовно цьому передувала величезна наукова, управлінська, організаційна діяльність у 1990-ті рр., завданням якої було втілення основних ідей концепції розвитку особистості, висловлених у численних наукових і науково-публіцистичних статтях В. Кременя [17–22 й ін.], який і очолював створення цього без перебільшення епохального документа.

Філософсько-освітня концепція Василя Кременя визначила людину та її розвиток центральним складником освітньої парадигми, яку диктує сучасний цивілізаційний поступ.

Філософія людиноцентризму, що становить підґрунтя освітніх перетворень і педагогічних вимог, орієнтованих на людину і її особистість, пояснює, що в основі їх «ті самі смисли, які роблять людину людиною і які в Новий час були відсунуті убік. Духовно-моральний імператив отримує санкцію як релігійної традиції, так і сучасного секуляризованого інтелекту» [14, с. 99]. Уточнення стосовно духовності сучасної людини як її «другої природи» В. Кремень подає наступним чином: «Необхідність духовності як провідного принципу осмислення нових форм суспільного буття щодо старих простежується і в українській культурній традиції, у якій постійно присутня *домінанта духовного*» [23, с. 325].

Сучасний етап техногенної цивілізації загострює увагу на парадигмі зазначених цінностей через реальну загрозу існуванню самої людини. І загроза ця не лише у військових конфліктах, техногенних катастрофах, екологічних кризах, а й у деградації свідомості людини. Для того, щоб відбулася антропологічна катастрофа, зауважує В. Кремень, «достатньо постійного забування про існуючі цінності, ствердження духовної неповноти, імітації, а не здійснення інтелектуальної діяльності» [Там само, с. 78]. Система освіти, яка свого часу забезпечила розвиток індустріального суспільства, виходила з філософії, що утверджувала в суспільстві й освіті пріоритет розуму та наукової істини, що мали скеровувати дії людини в заданому напрямі. У такій системі освіти під загальні вимоги «підганяли» кожну індивідуальність. У демократичному ж суспільстві цінністю має бути сама людина, розвиток її здібностей, врахування її нахилів, виховання її самодостатності й сприяння її самореалізації. Зараз, аби сформувати особистість «центр має бути там, де знаходиться кожний учень і де відбуваються процеси його навчання і виховання. Ці процеси мають будуватися на увазі й повазі до кожної дитини, на розвитку її природжених здібностей, на заміні авторитарної педагогіки педагогікою толерантності» [24, с. 39].

Філософія людиноцентризму наголошує на розвитку особистості, враховуючи тенденцію цивілізаційного розвитку в парадигмі постійної змінюваності. Безперервно удосконалюються технології, змінюються баланс і політична ситуація в міжнародному вимірі, що змінюють і ціннісні пріоритети. Головне завдання освіти в цих умовах – виховувати в особистості «здатність до самостійної й усвідомленої дії» [25, с. 17]. Як умову розвитку суспільства В. Кремень виокремлює: у системі сучасної освіти «необхідно виховувати не сліпо слухняну людину, а особистість, яка діяла б свідомо і самостійно на основі отриманих знань і власного аналізу ситуації» [24, с. 37].

Інтенсивний розвій усіх сфер життєдіяльності – економіки, політики, комунікацій тощо – можливий лише за дедалі більшого розвитку особистості. Насамперед це опанування способами і навичками здобування знань в інформаційному суспільстві, засвоєння звички безперервно навчатися впродовж життя, творче ставлення до виконання будь-яких завдань, віднаходження інноваційних шляхів їх розв'язання. У цих умовах загострюється проблема формування творчої особистості, яка не втрачала б набутий нею потенціал, а навпаки, могла б, пристосовуючись до зовнішніх умов соціуму та зберігаючи основоположні гуманістичні цінності, бути продуктивною у творенні власного життя. «Творчість, інновації, креативна діяльність виступають як невід'ємні характеристики творчої особистості, формування якої є нині стратегічною метою освіти, – зазначає Василь Кремень. – Творча особистість не просто повторює те, що було зроблено до неї, не просто адаптується до вже зробленого. Вона в самому своєму бутті нерозривно пов'язана з інноваційною діяльністю. Неперервна освіта (“вчитися, вчитися, вчитися”) означає таке оволодіння знаннями, яке має потім допомагати створенню нового» [23, с. 500].

Розвиток особистості Василь Кремень визначає як наріжний камінь і визначальний фактор самоздійснення та життєвого успіху не лише окремої людини, а й суспільства загалом. Філософ наголошує, що «без розвитку творчої людини стає проблематичним подальший поступ суспільства. Тому первісною проблемою стають формування і розвиток самої здатності мислити інноваційно, творчо, самостійно». На шляху розвитку особистості основні завдання, безумовно, висувуються перед педагогічною наукою і перед освітою, оскільки освіта, за виразом ученого, не лише «олюднює знання», надаючи молодій людині певну суму знань про світ і закономірності

його розвитку, а й озброює її способами дії в суспільстві. Тому стратегічне завдання освітнього процесу формулюється наступним чином: «Сфера освіти – це сфера формування творчих здібностей людини, це перенесення центру діяльності на людину – її творчість, розум, уяву, волю» [26, с. 15]. Сучасну людину потрібно навчити сприймати світ в усьому його різнобарв'ї, навчити орієнтуватися в ньому, формувати критичне ставлення, правильно здійснювати свій вибір. Одним словом, насамперед треба навчити людину мислити. З цього приводу В. Кремень зауважує: «Мисленнєвий потенціал не стільки *повідомляє нові думки, скільки змінює свідомість людини*, відкриває багатовимірний континуум, у якому містяться нові духовні виміри. Мислення розширює простір можливостей людини» [27, с. 562]. А звідси формулюються педагогічно-освітні завдання «людиноцентрично спрямованої освіти – орієнтувати навчальний процес так, щоб викликати процес мисленнєвого очищення, розумового осяяння» учня [14, с. 39].

Гуманістичні пріоритети сучасної освіти та суспільства, які мають визначати спрямованість національної політики В. Кремень визначає наступним чином: «цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя і розвиток» [27, с. 135].

Насамкінець філософ декларує: «Лише від людини залежить, якою вона стане та який світ створить. Не закони природи, а сама людина визначає духовно-культурний образ себе та світу. Тільки людина відповідальна...» [28, с. 229].

Зазначені імперативи демонструють тяглість вітчизняної гуманітарної думки, зокрема її філософського, філософсько-освітнього, педагогічного складників в аспекті розвитку особистості. Сучасній освіті, базованій на людиноцентризмі, належить провідна роль у формуванні особистості відповідно до загальнолюдських цінностей, цілей розвитку національного демократичного суспільства та незалежної держави. Серед пріоритетів освіти утвердилося виховання інтелектуальної і творчої особистості, здібної до відповідальної усвідомленої дії, сприйняття і творення змін.

Філософія людиноцентризму (дитиноцентризму) в незалежній Україні стала основою для освітніх (посутніх зсувів у меті й змісті освіти, у методології та методиці навчання і відносинах учителя й учня, втіленні принципу навчання впродовж життя), а отже, як наслідок, соціальних перетворень, що ми нині спостерігаємо. В українській освіті періоду незалежності сформовано патріотизм і незламність воїнів, ініціативність і стійкість сил територіальної оборони, відповідальність і креативність волонтерів, самодисципліну й самоорганізованість пересічних громадян.

Феномен сучасного цивілізаційного розвитку України (вочевидь через виняткове екстраординарне поєднання особистісних рис самого автора філософської концепції) полягає в тому, що вперше в узагальненому й практико-орієнтованому вигляді філософську концепцію людиноцентризму в освіті було викладено не в науковій монографії, а у програмному документі освітньої галузі, очолюваної на той час Василем Кременем. Окреслення нашим сучасником гуманістичної філософської концепції, що відкрила перспективи подальшого розвитку людства, а відтак започаткування і здійснення освітніх реформ відповідно до чітко визначених гуманістичних філософських постулатів, мали виключне значення для українського соціуму, засвідчивши нову епоху в розвитку України.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що вектори філософії Григорія Сковороди і сучасної філософії людиноцентризму Василя Кременя співпадають. Вони обґрунтовують детермінованість поступу суспільства розвитком особистості. Причини, що спонукали філософів замислитися над проблемою людини та її місієністю, мають різний історичний контекст, але спільну ідею про те, що людина є важелем у прогресивному розвої суспільства. З розвитком особистості, а особливо, духовним його складником, пов'язано не лише моральність соціуму, а й, власне, виживання людства.

Отже, філософські погляди і життєтворчість Г. Сковороди, спрямовані на розвиток особистості, серед плеяди інших видатних українських мислителів, становлять підґрунтя подальшого розвитку української гуманістичної філософії. У сучасній філософії людиноцентризму В. Кременя ідеї вивищення й розвитку особистості набувають нового осмислення і трансформацій відповідно до цивілізаційного поступу українського суспільства. Осмислення ідей національних філософів

Григорія Сковороди і Василя Кременя дозволяє простежити генетичну спорідненість, що й виявляє гуманістичну традицію національної філософської думки, складаючи основну їхню цінність.

Використані літературні джерела

1. *Кримський С. Б.* Феномен українського бароко. Історія української культури у 5 т. / В. С. Александрович, В. Й. Борисенко, С. Б. Кримський. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 67–93.
2. *Кримський С. Б.* Ранкові роздуми / С. Б. Кримський. – Київ : Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
3. Права, по которым судится малороссийский народ / Институт рукопису НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 171. – Том II. – Арк. 272–787; – Том III. – Арк. 788–947.
4. Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою и на каких договорах поддалась Российским государям и патриотическое рассуждение каким образом можно бы оную ныне держать, чтобы она полезна могла быть Рос. гос. без нарушения ее прав и вольности. (XVIII ст.) Копия / Институт рукопису НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 2682. – 480 арк.
5. *Кремень В. Г.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : монографія / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – Київ : ДрУк, 1999. – 448 с.
6. *Тригубенко В. В.* Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років : навч. посіб. / В. В. Тригубенко, Л. С. Нестеренко. – Київ : Кадри, 2002. – 366 с.
7. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 3-тє, переробл. та розшир. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2006. – 584 с.
8. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. Сковорода. – Київ : Наукова думка, 1973. – Т. I. – 532 с.
9. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. Сковорода. – Київ : Наукова думка, 1973. – Т. II. – 576 с.
10. *Халебський П.* Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський; упоряд. М. О. Рябий; післям. В. О. Яворівського. – Київ : Український письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
11. *Костомаров Н. И.* Слово о Сковороде / Н. И. Костомаров // Основа: Южно-Русский литературно-ученый вѣстникъ. – 1861. – Июль. – С. 176–179.
12. *Пахльовська О.* Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – Київ : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 19–23.
13. *Прицак О.* Що таке історія України? / О. Прицак // Вісник Міжнародної асоціації українців. – 1991. – Вип. 1. – С. 44–54.
14. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору : монографія / В. Г. Кремень. – Київ : Педагогічна думка, 2009. – 519 с.
15. Творчий доробок Василя Григоровича Кременя: біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. 5-те вид., допов. – Київ : Знання України, 2022. – Вип. 34. – 443 с. (Серія «Ака-деміки НАПН України»).
16. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347/2002. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>.
17. Сфера, яка формує людину: освіта і держава... : як складаються взаємини між ними? : [бесіда з В. Г. Кременем про стан і значення освіти в Україні / записала Ольга Коваленко] // Освіта України. – 1997. – 15 серп. (№ 33). – С. 1–2.
18. *Кремень В. Г.* Особистісно розвивальне навчання як науковий пріоритет / В. Г. Кремень // Рідна школа. – 1998. – № 11. – С. 53–57.
19. *Кремень В. Г.* Педагогічна наука: час методологічної рефлексії / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 9–15.
20. *Кремень В. Г.* Психолого-педагогічна наука в ідеологічній проекції. Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія : матер. методол. семінару АПН України (12 листоп. 1998 р.) / В. Г. Кремень; АПН України, Від-ня психології, вікової фізіології та дефектології, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ, 1998. – С. 3–6.
21. *Кремень В. Г.* Формування особистості в умовах розвитку української державності : тези доп. на заг. зборах АПН України (15–16 груд. 1999 р.) / В. Г. Кремень // Освіта. 1999–2000. – 29 груд.–5 січ. (№ 60/61). – С. 3.

22. Кремень В. Г. Без реформи освіти не розбудуємо державу / В. Г. Кремень // Математика в школі. – 2000. – № 1. – С. 2–4.
23. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум : монографія / В. Г. Кремень. – Вид. 2, переробл. – Київ : Грамота, 2010. – 576 с.
24. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати : монографія / В. Г. Кремень. – Київ : Грамота, 2005. – 447 с.
25. Кремень В. Г. Якісна освіта і нові вимоги часу. Педагогічна і психологічна науки в Україні : [зб. наук. пр. : у 5 т.] / В. Г. Кремень; АПН України. – Київ, 2007. Т. 1 : Теорія та історія педагогіки. – С. 11–24.
26. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття : виступ на наук. ювілейній сесії АПН України, присвяч. 10-річчю АПН [України, 19 груд. 2002 р.] / В. Г. Кремень // Вища школа. – 2002. – № 6. – С. 9–17.
27. Кремень В. Г. Філософія : Логос. Софія. Розум : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Книга, 2006. – 432 с.
28. Кремень В. Г. Людина у викликах цивілізації: від минулого – до майбутнього : монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2020. – 248 с.

References

1. Krimskyi, S. B., Alexandrovych, V. S., & Borysenko, V. Y. (2003). *Fenomen ukrainskoho baroko. Istoriiia ukrainskoi kultury u 5 tomach* [The Ukrainian Baroque phenomenon. History of Ukrainian culture in 5 volumes]. Kyiv, Vol. 3. P. 67–93. [in Ukrainian].
2. Krymskyi, S. (2009). *Rankovi rozdumy* [Morning reflections]. Kyiv, 120 p.
3. Prava po kotorym suditsja malorosijskij narod [The rights on which the Little Russian people are judged]. *Institut rukopysu NBUV – Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi*. File VIII. Case 171. Volume II, P. 272–787; Volume III. P. 788–947. [in Russian].
4. Istoricheskoe izvestije na kakom osnovanii Malaja Rosija byla pod Respublikoju Pol'skoju I na kakich dogovorah poddalas' Rosijskim gosudarjam I patrioticheskoe rassuzhdenije kakim obrazom mozna by onuju nyne derzhat' chtoby polezna mogla byt' Ros. gos. bez narushenija ejo prav I vol'nosti. (XVIII st.) Kopija [Historical information on what basis Little Russia was under the Republic of Poland and on what treaties it surrendered to the Russian sovereigns and patriotic reasoning in what way it would be possible to keep the present one so that it could be useful to Russia. Mr. without violating her rights and freedom. (XVIII century). Copy]. *Institut rukopysu NBUV – Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi*. File VIII. Case 2682. 480 p. [in Russian].
5. Kremen, V. H., & Tkachenko, V. M. (1999). *Ukraina: shliakh do sebe. Problemy suspilnoi transformatsii* [Ukraine: the way to yourself. Problems of social transformation]. Kyiv, 448 p. [in Ukrainian].
6. Trigubenko, V. V., & Nesterenko, L. S. (2002). *Osvita i pedahohichna dumka v Kyievi za tysiachu rokiv* [Education and pedagogical thought in Kyiv for a thousand years]. Kyiv, 366 p. [in Ukrainian].
7. Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv, 584 p. [in Ukrainian].
8. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.* [Complete collection of works: in 2 volumes]. Kyiv, Vol. I. 532 p. [in Ukrainian].
9. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.* [Complete collection of works: in 2 volumes]. Kyiv, Vol. II. 576 p. [in Ukrainian].
10. Khalebsky, P. (2008). *Ukraina – zemlia kozakiv: Podorozhnii shchodennyk* [Ukraine – the land of the Cossacks: Travel diary]. Kyiv, 293 p. [in Ukrainian].
11. Kostomarov, N. I. (1861). Slovo o Skovorode [A word about Skovoroda]. *Osnova: Juzhno-Russkij literaturno-uchenyj vestnik – Basis: Yuzhno-Rusky literary and scientific journal*. July. P. 176–179.
12. Pakhlovsk, O.; Bryukhovetskyi V. S. (Ed.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia yak chynnyk stanovlennia natsionalnoi samobutnosti ukrainskoi kultury: paradoksy evoliutsii*. Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st. [Kyiv-Mohyla Academy as a factor in the formation of the national identity of Ukrainian culture: paradoxes of evolution. Kyiv-Mohyla Academy in names, XVII–XVIII centuries]. Kyiv, P. 19–23. [in Ukrainian].

13. Pritsak, O. (1991). Shcho take istoriia Ukrainy? [What is the history of Ukraine?] *Visnyk Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv – Bulletin of the International Association of Ukrainianists*. Vol. 1, P. 44–54. [in Ukrainian].
14. Kremen, V. H. (2009). *Filosofia liudynotsentryzmu v stratehiakh osvithnoho prostoru [The philosophy of human-centeredness in educational space strategies]*. Kyiv, 519 p. [in Ukrainian].
15. *Tvorchyi dorobok Vasylia Hryhorovycha Kremenia [Creative works of Vasyl Hryhorovych Kremen]*. (2022). Kyiv, 443 p. [in Ukrainian].
16. *Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 17 kvit. 2002 r. № 347/2002 [On the National Doctrine of Education Development: Decree of the President of Ukraine dated April 17, 2002 No. 347/2002]*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>. [in Ukrainian].
17. Sfera, yaka formuie liudynu: osvita i derzhava... : yak skladaiutsia vzaiemyny mizh nymy? : [besida z V.H. Kremenem pro stan i znachennia osvity v Ukraini [The sphere that forms a person: education and the state...: how are the relations between them formed? : conversation with V. H. Kremenem about the state and importance of education in Ukraine]. (1997). *Osvita Ukrainy – Education of Ukraine*. August 15. (No. 33). P. 1–2. [in Ukrainian].
18. Kremen, V. H. (1998). Osobystisno rozvyvalne navchannia yak naukovyi priorytet [Personal development training as a scientific priority]. *Ridna shkola – Native school*. No. 11. P. 53–57. [in Ukrainian].
19. Kremen, V. H. (1998). Pedahohichna nauka: chas metodolohichnoi refleksii [Pedagogical science: time of methodological reflection]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*. No. 2. P. 9–15. [in Ukrainian].
20. Kremen, V. H. (1998). *Psykholoho-pedahohichna nauka v ideolohichnii proektsii. Psykholoho-pedahohichna nauka i suspilna ideolohiia [Psychological and pedagogical science in ideological projection. Psychological and pedagogical science and social ideology]*. Kyiv, P. 3–6. [in Ukrainian].
21. Kremen, V. H. (1998). Formuvannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti [Personality formation in the conditions of the development of Ukrainian statehood]. *Osvita. 1999–2000 – Education. 1999–2000*. December 29–January 5 (No. 60/61). P. 3. [in Ukrainian].
22. Kremen, V. H. (2000). Bez reformy osvity ne rozbuduiemo derzhavu [Will not build the state without education reform]. *Matematika v shkoli – Mathematics at school*. No. 1. P. 2–4. [in Ukrainian].
23. Kremen, V. H. (2010). *Filosofia natsionalnoi idei: Liudyna. Osvita. Sotsium [Philosophy of the national idea: Man. Education. Society]*. Kyiv, 576 p. [in Ukrainian].
24. Kremen, V. H. (2005). *Osvita i nauka v Ukraini – innovatsiini aspekty: Stratehiia. Realizatsiia. Rezultaty [Education and science in Ukraine – innovative aspects: Strategy. Realization. Results]*. Kyiv, 447 p. [in Ukrainian].
25. Kremen, V. H. (2007). *Yakisna osvita i novi vymohy chasu. Pedahohichna i psykholohichna nauky v Ukraini [Quality education and new requirements of the time. Pedagogical and psychological sciences in Ukraine]*. Kyiv, Vol. 1. P. 11–24. [in Ukrainian].
26. Kremen, V. H. (2002). *Filosofia osvity XXI stolittia : vystup na nauk. yuvileinii sesii APN Ukrainy, prysviach. 10-richchiu APN [Kremen Philosophy of education of the 21st century: a speech at the Science. to the jubilee session of the APN of Ukraine, dedicated. On the 10th anniversary of the APN]*. *Vyscha shkola – High school*. No. 6. P. 9–17. [in Ukrainian].
27. Kremen, V. H., & Ilin, V. V. (2006). *Filosofia: Lohos. Sofiia. Rozum [Philosophy: Logos. Sofia. Mind]*. Kyiv, 432 p. [in Ukrainian].
28. Kremen, V.H., & Ilin, V. V. (2020). *Liudyna u vyklykakh tsyvilizatsii: vid mynuloho – do maibutnoho [Man in the challenges of civilization: from the past to the future]*. Kyiv, 248 p. [in Ukrainian].

Tkachenko Lidiia

HRYHORIY SKOVORODA AND VASYL KREMEN: THE VALUE OF PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF PERSONALITY DEVELOPMENT

Summary.

The article examines the philosophical concepts of personality development in the views of outstanding Ukrainian thinkers – the philosopher of the 18th Century Hryhoriy Skovoroda and the modern philosopher

Vasyl Kremen. The historical determinism of the emergence of these concepts as a response to the challenges of civilizational transformations is noted.

The philosophical concept of Hryhoriy Skovoroda summarized the views of his predecessors – teachers of the Kyiv-Mohyla Academy, whose philosophy courses he attended as a student. The main theses of the philosophical concept of personality development are the following: self-knowledge of the personality, which determines the knowledge of the world and the definition of “affinity”, that is, inclinations to a certain type of work, which, according to the philosopher, guarantees the harmonious inclusion of the personality in society, as well as its happiness. The Ukrainian thinker emphasized spiritual development and morality, which should precede intellectual and physical development. He considered the material to be unnecessary, and the spiritual to be of primary importance. Under the conditions of the historical circumstances of the enslavement of the Ukrainian nation and the deprivation of its statehood in the 18th Century, Hryhoriy Skovoroda, thanks to his decision to travel, managed to carry out the mission of enlightening the Ukrainian people and preserving his teachings for posterity, which is the genius of the Ukrainian philosopher.

The philosophical concept of personality development of the Ukrainian philosopher of the 20th Century, Vasyl Kremen, which is included in the totality of his philosophical works, which has the definition of human centrism, continues the national humanistic tradition of philosophizing. The idea of personality development according to Vasyl Kremen is that only a developed personality is capable of critical understanding of information, and therefore of independent conscious action. Only developed individuals can form a modern nation capable of building a democratic state in the conditions of the modern world. The genius of our contemporary was manifested not only in the creation of a popular humanistic concept, but also in the implementation of social transformations based on its postulates.

The common features of the concepts are singled out – the humanistic basis, the focus on the development of the individual as the basis of social development. A conclusion is made about the value of the philosophical concepts of Ukrainian thinkers as a basis for the development of the national idea, which consists in the unification of the nation and the further development of an independent Ukraine.

Keywords: philosophical concept of personality development; Hryhoriy Skovoroda; Vasyl Kremen.

Стаття надійшла до редколегії 22 листопада 2022 року

УДК 130.2-028.63

DOI: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2\(29\)-36-42](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2(29)-36-42)

Ільїна Антоніна,

м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-7260-8398>

Дяк Тетяна,

м. Львів, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-0919-9792>

Левченко Олена,

м. Львів, Україна

 <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

ФЕНОМЕН ВІЗУАЛЬНОЇ ГРАМОТНОСТІ ЦИФРОВОЇ ДОБИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація.

У статті проаналізовано сутність та особливості візуальної культури, включення якої в освітній процес підносить його на рівень сучасних завдань. Зазначається вплив візуалізації на освіту, яка